

Анотація

Цигвінцева Ю. О. Джерела та способи неосемантизації сучасної української лексики. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 035 «Філологія». – Інститут української мови НАН України. – Київ, 2021.

Пропонована дисертація – комплексне дослідження витоків і шляхів оновлення семантики наявного в мові слова, або в широкому трактуванні – неосемантизації лексики в сучасній українській мові. Метою виконаної праці становило з'ясування ролі внутрішніх ресурсів української мови (питомих і запозичених адаптованих) в оновленні її лексикону, виявлення здатності мови змінюватися, пристосовуватися до вимог часу, зберігаючи свою національну сутність. Неосемантизм на основі досліджень українських і зарубіжних учених потрактовано як нове значення слова з уже наявною формою. Наукова новизна результатів дослідження полягає в тому, що в ньому вперше в українському мовознавстві проаналізовано, систематизовано й усебічно описано різні типи неосемантизмів, зафіксовані в текстах художнього, публіцистичного, наукового, офіційно-ділового й розмовного стилів української мови початку XXI ст. з урахуванням їхнього походження, структурних, семантичних характеристик; здійснено спробу змоделювати розвиток неосемантизмів у мовній діяльності сучасного українського суспільства, їх функціонування в текстах та в системі мови. Фактичний матеріал дібрано з лексикографічних джерел, Корпусу текстів української мови на лінгвістичному порталі MOVA.info, Генерального регіонально анотованого корпусу української мови (ГРАК), друкованих засобів масової інформації, електронних медіа, української публіцистики, художніх, наукових і науково-навчальних видань та індивідуальних дописів користувачів мережі «Фейсбук». Корпус вибраних неосемантизмів становить 254 одиниці у 8756 контекстах, які віддзеркалюють нові умови функціонування української мови в кінці XX – на початку XXI століть. Вибрані неосемантизми належать до різних частин мови та тематичних

груп, утворені на основі питомих або запозичених мовних одиниць. Установлено, що деякі з них уже ввійшли до словників нових слів. Більшість же виявлених неосемантизмів не засвідчено в загальномовних нормативних лексикографічних джерелах. До таких неосемантизмів подано власні тлумачення на підставі їхнього вживання в текстах.

Для цілісного вивчення різних аспектів процесу неосемантизації лексики та розв'язання поставлених завдань у роботі використано такі методи: загальнонаукові (індукція та дедукція, аналіз та синтез, описовий метод, метод порівняння, елементи кількісного аналізу); власне лінгвістичні методи: структурний метод, зокрема методики безпосередніх складників та компонентного аналізу для з'ясування семантичної структури лексеми і визначення в ній інноваційної семантики; контекстно-семантичний аналіз, що дав змогу дослідити особливості функціонування неосемантизмів у текстах та вплив контексту на змістовий обсяг лексеми. Для з'ясування активності неосемантизмів використано процедуру обчислення функціонального потенціалу інновацій, реалізовану в ідеографічному словнику нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації» (АРСУН) колективу авторів відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України.

Описано основні аспекти вивчення мовної динаміки в українському та зарубіжному мовознавстві. З'ясовано, що в слові як основній одиниці української номінації новизну виявлено у формі, лексичному значенні й уживанні. Проаналізовано витoki семантичної дериватології та формування теорії лексичного значення. Установлено, що найбільш гнучким складником мовної одиниці є її лексичне значення, оскільки воно зумовлене предметним змістом, ціннісним забарвленням, емоційними показниками, часово-просторовими особливостями функціонування мови.

Окреслено різні підходи до трактування семантичних інновацій у лексикологічній традиції української та інших слов'янських мов. Виокремлено

З типи неосемантизмів залежно від способу їхнього творення: 1) семантичні деривати, які з'явилися в мові внаслідок семантичного словотворення в межах уже відомого слова; 2) повторні приховані запозичення, що становлять нове значення раніше адаптованого іншомовного слова, запозиченого в тій же формі, від того ж або й іншого прототипу з тієї ж або з іншої мови-джерела та приховані запозичення, що становлять семантичну кальку в парадигмі питомого слова, а також нові запозичені омоніми; 3) новотвори-омоніми, які постали завдяки універбації або повторному використанню тієї самої словотвірної моделі для позначення нового поняття, або повторне створення вже наявної форми для нового значення.

На матеріалі текстів різних стилів української мови проаналізовано поняття семантичної деривації та показано механізми дії її основних видів: 1) метафоричного перенесення, 2) метонімії, 3) розширення значення, 4) звуження значення, 5) семантичного зсуву, зокрема транскатегоризації. Відзначено, що найвищу словотворчу активність виявляють лексеми, що належать до основних класів повнозначних слів – іменники, дієслова, прикметники. Неосемантизми-прислівники здебільшого успадковують нові значення від твірних прикметників і демонструють відображену неосемантизацію. Розглянуто різні типи багатозначності, притаманні неосемантизмам: радіальну, ланцюжкову та радіально-ланцюжкову. Звернено увагу на те, що нове значення слова спочатку можна зафіксувати лише в межах окремого контексту, і тільки стабільність уживання такої семантичної інновації протягом тривалого часу засвідчує її усталення в мові.

Визначено, що внаслідок глобалізації не лише збільшується кількість новозапозичень, а й активно з'являються в українській мові одиниці, які стають результатом повторного прихованого запозичування. У зв'язку з цим явищем проаналізовано різні погляди українських учених на запозичення. Простежено, що функціонування повторних прихованих запозичень відбувається, по-перше, як зміна внутрішньої форми неосемантизма, а по-друге, унаслідок впливу

екстралінгвальних чинників, а саме: розширення і переструктурування парадигми значень у сфері інформаційних технологій, культурно-мистецькій та соціальній сфері, економіці тощо. Матеріал дослідження уможливив диференціацію двох способів засвоєння повторних прихованих запозичень: 1) калькування форми й семантики слова-прототипу та 2) калькування лише його семантики.

У роботі простежено як у дедалі інтенсивніших і ширших контактах з англійською мовою активізуються внутрішні ресурси української мови. Повторні приховані запозичення, особливо семантичні кальки в питомій формі, доводять здатність української мови засвоювати нову семантику й водночас зберігати самобутність своєї номінації.

З-поміж нових омонімів на основі текстів публіцистичного, художнього та розмовного стилів виокремлено омоніми – наслідки універбації та омоніми – наслідки повторного використання тієї самої суфіксальної словотвірної моделі. Серед нових омонімів – наслідків універбації виділено дві загальні групи: конкретні та абстрактні назви. З'ясовано, що повторна реалізація моделі словотворення властива лексемам у межах тієї самої і різних словотвірних категорій похідних.

Аналіз уживання неосемантизмів у сучасній українській мові засвідчив не тільки їх функціональну, а й словотворчу активність. Усе це характеризує сучасних мовців як таких, що шукають нових шляхів мовного вираження новітнього українського сьогодення, вдаючись до вже наявних ресурсів української мови.

Практична цінність дисертації полягає насамперед у можливості застосування отриманих результатів для подальшого вивчення мовної динаміки, зокрема ресурсів та способів вторинної номінації та семантичного словотворення. Лексичний матеріал дисертації може прислужитися для укладання нових тлумачних та аспектних словників різних типів, нових граматик української мови. Результати дослідження можуть бути корисними

при написанні підручників і навчальних посібників із лексикології та стилістики української мови для навчальних закладів різних рівнів та типів, у практиці викладання лексикології, лінгвістичного аналізу тексту, лінгвокультурології, медіалінгвістики. Обґрунтовані в дисертації положення і зроблені висновки можуть слугувати концептуальною та методологічною основою для дальшого вивчення ролі внутрішніх ресурсів української мови кінця ХХ – початку ХХІ століття в збереженні самотності її номінації.

Ключові слова: неосемантизм, неосемантизація, семантична деривація, повторне приховане запозичування, повторне використання словотвірної моделі, багатозначність, омонімія.

SUMMARY

Tsyhvintseva Y. O. Sources and methods of neosemantization of modern Ukrainian vocabulary. Qualified scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for Doctor of Philosophy (035 Philology (the Ukrainian language)). – Institute of the Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2021.

The dissertation is a comprehensive study of semantic innovations or in a broad interpretation neosemanticisms vocabulary in the modern Ukrainian language, aimed at identifying the role of internal resources of the Ukrainian language in updating its lexicon, to clarify the ability of language to change, adapt to time, while maintaining its national face. The scientific novelty of the research results is that for the first time in Ukrainian linguistics it is systematized and comprehensively described the types of neosemanticisms, that are recorded in the texts of different styles of the Ukrainian language of the early XXI century, taking into account their origin, structural, semantic and pragmatic characteristics; an attempt is made to model the development of neosemanticisms in the linguistic activity of modern Ukrainian society, their functioning in texts and in the language system. The factual material was collected by

sampling from lexicographical sources, the Corpus of Ukrainian language texts on the linguistic portal MOVA.info and General Regionally Annotated Corpus of Ukrainian (GRAC), mass media, electronic media, Ukrainian journalism, artistic, scientific and scientific-educational texts and individual posts of Facebook users. The corpus of selected neosemantisms is 254 units in 8756 contexts, which reflect the new circumstances of the functioning of Ukrainian vocabulary at the end of the XX – beginning of the XXI centuries. Among the selected linguistic units are actually neosemantisms as new meanings of already existing words and homonyms, or new words belonging to different parts of speech and lexical-semantic groups, formed on the basis of specific or borrowed linguistic material. Most of the identified neosemantisms are not recorded in common lexicographical sources. Some of them have already been included in new dictionaries. Neosemantisms that are not recorded in lexicographic sources are interpreted based on the contexts of their use.

The following methods were used in the work for the holistic study of various aspects of the process of neosemanticization of vocabulary and solving the tasks: general scientific (induction and deduction, analysis and synthesis, descriptive method, sampling method, comparison, elements of quantitative analysis); proper linguistic methods: a structural method implemented in the method of direct components and the method of component analysis to clarify the semantic structure of lexical tokens and determine the innovative sense; a method of contextual analysis of word semantics, which made it possible to identify the peculiarities of the functioning of neosemanticisms in texts and the context influence on the semantic resources of the lexical token. It was used the procedure for determining the functional potential of innovations, proposed by E. A. Karpilovskaya and implemented in the ideographic dictionary of new vocabulary "Active resources of modern Ukrainian nomination" (ARSUN) team of authors of the Department of Lexicology, Lexicography and Structural and Mathematical Linguistics of the Institute of Ukrainian Language NAS of Ukraine.

The main approaches to the study of language dynamics in Ukrainian and foreign linguistics are analyzed. It was found that in the word as the basic unit of the Ukrainian nomination novelty can be expressed in its form, meaning and use. The origins of semantic derivatology and the formation of the theory of meaning are studied. It is established that the most flexible element of a language unit is its meaning, because it is determined by the material content, value, emotional indicators, and the specifics of the day and the existence of language in these days.

Different approaches to the interpretation of semantic innovations in the lexicological tradition of Ukrainian and East Slavic languages in general are outlined. There are 3 types of neosemanticisms depending on the method of their creation: 1) semantic derivatives that appeared in the language as a result of semantic word formation within the already known word; 2) hidden new borrowings that form a new meaning of a previously adapted foreign word, borrowed in the same form, from the same or another prototype from the same or another source language, or those that form a semantic loan translation in the paradigm of a particular word, as well as new borrowed homonyms; 3) homonymous neoplasms, which arose due to the repeated use of the same word-forming model to denote a new concept, i.e. the re-creation of an existing form for a new meaning.

The concept of semantic derivation is analyzed and the mechanisms of action of its main types on the material of texts of different styles of Ukrainian language are shown: 1) metaphorical transfer, 2) metonymy, 3) expansion of meaning, 4) narrowing of meaning, 5) semantic shift, in particular transcategorization. It is noted that the highest word-forming activity is shown by lexical tokens belonging to the main classes of full words – noun, verb, adjective. Neosemantisms among adverbs mostly inherit new meanings from creative adjectives, demonstrating reflected polysemy. Different types of ambiguity are considered on the example of neosemantisms: radial, chain and radial-chain. Attention is drawn to the fact that the novelty of meaning can initially be recorded only within the context, and only after

prolonged use by native speakers, their acceptance of innovative meaning can we talk about the emergence of usual semantic neologisms.

It is determined that due to globalization not only the number of new borrowings increases, but also units that are the result of re-borrowing actively appear in the Ukrainian language. In this context, different views of Ukrainian scholars on borrowing are analyzed. It was found that the functioning of re-borrowing is based on changing their internal form, expanding and restructuring the paradigm of values in the field of information technology, cultural and artistic, in the fashion industry, social sphere, economy, etc. There are two ways to learn hidden new borrowings on the basis of processed examples: 1) tracing of the form and semantics of a prototype, 2) tracing only of its semantics.

The research material proves how the internal resources of the Ukrainian language are activated in more and more intensive and wider contacts with the English language. Hidden borrowings, especially semantic tracings in a specific form, prove the ability of the Ukrainian language to learn the semantics of new borrowings and at the same time protect the identity of its nomination.

Homonyms – consequences of univerbation and homonyms – consequences of reuse of suffix word-forming model among new homonyms on the basis of texts of journalistic, artistic and colloquial styles are distinguished. Among the new homonyms – the consequences of universalization, two lexical and semantic groups are distinguished: concrete and abstract names. It was found that several names can be formed within one word-forming structure based on the re-implementation of the model. This method of creation is inherent in lexical tokens within the same and different word-forming categories of derivatives.

It is approved that observations of the use of neosemantisms in the modern Ukrainian language have revealed not only their functional but also word-formation activity. All this characterizes modern speakers as those who are looking for new ways of linguistic expression of the modern Ukrainian present, resorting to the resources of their own language.

The practical value of the dissertation consists in mainly in the possibility of applying the results to further study the language dynamics, in particular resources and methods of secondary nomination. The lexical material of the dissertation can be used for compiling new explanatory and aspect dictionaries of different types, new grammars of the Ukrainian language and other works aimed at readers who work with the word. The results of the research can also be used to write textbooks and manuals on lexicology, stylistics and culture of the Ukrainian language for educational institutions of different levels and types, in the process of giving practical classes in lexicology, linguistic text analysis, linguocultural studies and media linguistics. The provisions and conclusions of the dissertation can serve as a conceptual and methodological basis for further study of the role of internal resources of the Ukrainian language of the late XX – early XXI century in preserving the identity of its nomination.

Keywords: neosemantism, neosemantization, semantic derivation, hidden borrowing, recurrent derivational model, polysemy, homonymy

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Цигвінцева Ю.О. Ресурси та способи неосемантизації сучасної української лексики. *Українська мова*. 2021. №3 (79). С. 121–136.

2. Вознюк Ю. Семантизування слова в тлумачних словниках. *Синопис: текст, контекст, медіа*. 2021. 27(3). С. 191–194. <https://doi.org/10.28925/2311-259x.2021.3.10>

3. Вознюк Ю.О. Неосемантизми у складі нових українських фразеологізмів. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Ужгород, 2020. Том 2, № 44. С. 459–469.

4. Вознюк Ю.О. Способи неосемантизації сучасної української лексики. *Ucrainica X. Současná Ukrajínistika. Problémy jazyka, literatury a kultury: Sborník vědeckých článků z mezinárodní konference «X Olomoucké sympozium ukrajínistů*

střední a východní Evropy» (Olomouc, 9-10.09.2020). Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2020. С. 38–41.

5. Vozniuk Yu.O. Technology of interactive processing of borrowings in the Ukrainian language. *Теорія і практика сучасної науки та освіти (частина II)*: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції м. Львів, 22-23 жовтня 2020 року. Львів: Львівський науковий форум, 2020. С. 12–15.

6. Вознюк Ю.О. Механізми семантичної деривації. *Organization of scientific research in modern conditions '2020: conference proceedings*. Seattle: KindleDP, 2020. С. 546–549.

7. Вознюк Ю.О. Науковий текст як джерело семантичної деривації. *У пошуках гармонії мови. До 80-ліття від дня народження члена-кореспондента НАНУ, доктора філологічних наук, професора Ніни Федорівни Клименко*. Упоряд. Є.А. Карпіловська та ін. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2020. С. 189–197.

8. Вознюк Ю.О. Семантична деривація в терміносистемі видавничо-поліграфічної справи. *Термінологічний вісник*. 2019. Вип. 5. С. 155–163.

9. Вознюк Ю.О. Неосемантизми в терміносистемі інформатики. *Культура слова*. 2017. № 87. С. 179–191.